

مبانی و مؤلفه‌های کار و کارآفرینی در قرآن و روایات

مهدی امیری^۱ - زهره امیری^۲

چکیده

در این نوشتار، ماهیت، معنا و مفهوم کار و کارآفرینی، خلاقیت و نوآوری، ویژگی‌های یک کارآفرین و انواع کارآفرینی اجتماعی در قرآن و روایات به بحث گذارده شده است. روش انجام پژوهش توصیفی از نوع تحلیل اسنادی است. عمده‌ترین یافته‌های پژوهش عبارت‌اند از اینکه؛ اولاً آیات قرآن درباره کار و کوشش در قلمرو حیات به قدری فراوان و متنوع است که با کمال صراحت می‌توان گفت، اسلام دین کار و کوشش است، به طوری که در آموزه‌های قرآنی و روایی، کار در ردیف عبادت آمده است. ثانیاً خداوند اولین خلاق و نوآور جهان خلقت و مبدع آن است. انسان نیز به عنوان خلیفه الهی، از صفت خلاقیت برخوردار است. ثالثاً، ریسک‌پذیری منطقی، توفیق‌طلبی و عمل صالح از ویژگی‌های کارآفرین در قرآن بوده و مؤلفه‌هایی مانند صدقه، زکات، نذر و احسان، زمینه‌های کارآفرینی را فراهم می‌آورد.

کلید واژه‌ها: مبانی کارآفرینی، مؤلفه‌های کارآفرینی، ماهیت کار، قرآن و روایات.

۱. مدرّس و عضو هیئت علمی گروه علوم تربیتی دانشگاه پیام نور مرکز لامرد

Email: mahdiamiri10@gmail.com

z.amiri.gm 6365@gmail.com

۲. کارشناس حوزه علمیه قم.

دریافت: ۱۳۹۳/۴/۱۵ - پذیرش: ۱۳۹۳/۹/۱۰

مقدمه

در آیات بسیاری از عمل و ارزش عمل سخن به میان آمده است و این همان معنای عام کار و فعل است که از سوی انسان انجام می‌شود. سعی و تلاش انسانی است که ارزش دارد؛ خداوند در آیه ۳۹ سوره نجم می‌فرماید: ﴿وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى﴾؛ «برای انسان چیزی جز تلاش و کوشش او نیست.» به این معنا که آنچه در نگرش و بینش قرآنی از ارزش و اهمیت برخوردار می‌باشد، سعی و تلاش است که نوعی از مفهوم کار را با خود حمل می‌کند. علاوه بر این در آیات بسیاری بر اهمیت تلاش برای روزی حلال و رفع نیازهای اقتصادی تأکید شده است؛ از جمله در آیه ۱۵ سوره ملک خداوند متعال می‌فرماید: «اوست که زمین را برای شما رام قرار داد، بنابراین بر اطراف و جوانب آن راه روید و از روزی خدا بخورید».

قرآن کریم رهبران بزرگی همچون حضرت سلیمان، داود و ذوالقرنین را مثال می‌زند که با تبهر زیاد و مانند کسانی که امروزه کارآفرین نامیده می‌شوند، ثروت فراوان تولید کرده، جامعه را هم به فعالیت ترغیب و در نتیجه آدمیان را از بطلالت و بیکاری رها نمودند.^۱ همچنین گفته شده که «خداوند از بنده پر خواب و بنده بیکار به شدت متنفر است» و «کسی که بار خود را بردوش دیگران بیفکند و از حاصل زحمات دیگران برخوردار شود ملعون می‌باشد».^۲ همچنین روایات بسیاری در خصوص نکوهش بیکاری وجود دارد؛ از جمله از ابن عباس روایت شده است که «هرگاه رسول الله کسی را می‌دید که توجه او را جلب می‌کرد و از وی خوشش می‌آمد، می‌پرسید: آیا شغل و حرفه‌ای هم دارد؟ اگر گفته می‌شد حرفه‌ای ندارد، حضرت می‌فرمود: از چشم من افتاد. می‌پرسیدند: چرا ای رسول

۱. سبحانی، حسن، میثم احقاقی و اسماعیل نادری، «کارآفرینی از منظر ادیان توحیدی با تأکید بر نظام

اقتصادی اسلام»، فصلنامه توسعه کارآفرینی، سال پنجم، جلد چهارم، ۱۳۹۱ش، ص ۱۷۴.

۲. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، ترجمه پرویز اتابکی، ص ۳۷.

خدا؟! می فرمودند: چون اگر مؤمن حرفه ای نداشته باشد، دین خود را وسیله معاش قرار می دهد^۱. یا در جایی دیگر در مورد تنبلی و تن پروری چنین بیان کرده اند: «خداوند، جوان بیکار را دوست نمی دارد»^۲.

براین اساس چهار سؤال ذیل طرح و مورد بررسی واقع شده است:

- ۱- کار و کارآفرینی در قرآن و سیره ائمه به چه معناست؟
- ۲- خلاقیت و نوآوری به عنوان بنیاد کارآفرینی در قرآن و روایات به چه صورت مطرح شده است؟
- ۳- ویژگی های یک کارآفرین در قرآن و روایات شامل کدام مؤلفه ها و زمینه ها می باشد؟
- ۴- انواع مصادیق کارآفرینی اجتماعی مطرح در قرآن و روایات کدام است؟

روش شناسی پژوهش

پژوهش حاضر با عنایت به عنوان و سؤال های مطرح شده به شیوه توصیفی و از نوع تحلیل اسنادی انجام شده است. جامعه پژوهش شامل قرآن کریم و اسناد، مدارک و منابع روایی مرتبط با موضوع مورد بررسی بوده و نمونه گیری انجام نشده و منابع و مراجع در دسترس مذکور مورد بررسی و تحلیل واقع شده است. به معنای خاص پژوهش های میدانی، ابزاری در پژوهش استفاده نشده، ولی در این ارتباط از فرم های فیش برداری به منظور گردآوری نتایج مطالعات مرتبط استفاده شده است. از آنجا که داده های به دست آمده کیفی است، بنابراین از تحلیل های کیفی به منظور تحلیل و جمع بندی آنها استفاده شده است.

۱. نوری، میرزا حسین، *مستدرک الوسائل* جلد ۲، ص ۴۱۵.

۲. قمی، شیخ عباس، *سفینه البحار*، ص ۶۲۴.

بررسی سؤال اول پژوهش

اولین سؤال اصلی پژوهش حاضر عبارت بود از اینکه؛ «کار و کارآفرینی در قرآن و سیره ائمه به چه معناست؟»

کار به معنای فعل، عمل و کردار است^۱. راغب در تعریف واژه "عمل" می‌گوید: هر فعلی را که موجود زنده از روی قصد انجام می‌دهد عمل نامیده می‌شود^۲. در قرآن کسب و کار و کارآفرینی با عناوین مختلفی در بیش از ۳۰ سوره و حدود ۵۰ آیه توصیه و تشویق شده است^۳. قرآن که اساسی‌ترین منبع دین اسلام است، محور همه ارزش‌ها را بر معرفت و ایمان و کار قرار داده است^۴. آیات قرآن درباره کار و کوشش در قلمرو حیات به قدری فراوان و متنوع است که با کمال صراحت می‌توان گفت: اسلام دین کار و کوشش است^۵.

در آموزه‌های قرآنی و روایی، کار در ردیف عبادت آمده است. در نگاه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، کار کردن، در ردیف جهاد در راه خدا آمده است^۶. ایشان در روایتی دیگر، بسیار هنرمندانه، دست‌ها را به سه نوع «دست بگیر یا سائله»، «دست بده و کار ساز» و «دست مده یا ممسکه» تقسیم کرده، کارآفرینی را در گروه دست بده و کار ساز می‌داند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، با اینکه امور اجتماعی و وظایف سنگین رسالت و تبلیغ را بر عهده داشت، هم شخصاً کاری کرد و هم کار و تلاش و خلق فرصت‌ها را ترویج می‌نمود. او، مروج کار و کارآفرینی بود

۱. بلوردی، طیبه و زهیر مصطفی بلوردی، «جلوه کار شایسته در آیات قرآن کریم»، نشریه کوثر، ش ۳۶، ۱۳۸۹ش، ص ۵۲.

۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *مفردات الفاظ قرآن*، ترجمه حسین خداپرست، ص ۳۵۱؛ ابن فارس، احمد بن حسن، *معجم مقاییس اللغة*، ج ۴، ص ۱۴۵.

۳. خنیفر، حسین، «کارآفرینی در نظام ارزشی اسلام»، پرسمان، ش ۴۶، ۱۳۸۵ش، ص ۳.

۴. جعفری، محمد تقی، *ترجمه و تفسیر نهج البلاغه*، ج ۴، ص ۵۰.

۵. فلاح، محمد هادی، *کار و تلاش از نگاه اندیشمندان اسلامی*، ص ۲۸.

۶. مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار*، ترجمه سید ابوالحسن موسوی همدانی، ج ۱۰، ص ۱۰.

و همواره در تمامی زوایای حیات خویش، در هیئت یک کارآفرین اندیشه ورز، ظاهر می‌شد.^۱

در جای دیگر پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌فرماید: «کارها به تمام شدن آنها و اعمال به عاقبت آنهاست».^۲ این سخن پیامبر بدین مفهوم است که اگر کاری ناقص رها شود در واقع کاری انجام نشده است و آن‌گاه می‌شود آن را کار نامید که تمام شده و به هدف رسانده شود. به طور کلی می‌توان چنین نتیجه گرفت که، اولاً کار و تلاش در فرهنگ اسلامی نه تنها جدا از مسئله دین‌داری نیست، بلکه بخشی بسیار ارزشمند از متن دین‌داری و وظایف الهی است و علاوه بر آثار و بهره‌مندی‌های این جهان، مستوجب پاداش‌های بسیار بزرگ اخروی است. ثانیاً کار در فرهنگ اسلامی و سیره رسول اعظم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ از لوازم ضروری رشد و کمال انسان است و در بردارنده آثار و نتایج ارزشمندی در برخورداری‌های فردی و اجتماعی و نیز آرامش روحی، روانی فرد و جامعه و کسب سنجایای پسندیده اخلاقی و روحی است. ثالثاً هرگونه رهبانیت و کارگریزی در آموزه‌های اسلامی مردود است و دنیا محلّ تلاش و کوشش برای خود و دیگران است و وسیله رستگاری آخرت از نتایج و عملکرد انسان و سعی و تلاش وی در دنیا سرچشمه می‌گیرد و رابعاً در ادبیات اسلامی، بخشی از عزت نفس تابع کار و تلاش است. کارکردن موجب می‌شود انسان به کمک دیگران امید نبندد و دست تکدی و نیاز به سوی این و آن دراز نکند.^۳

بررسی سؤال دوم پژوهش

دومین سؤال اصلی پژوهش حاضر عبارت بود از اینکه؛ «اخلاقیت و نوآوری به عنوان

-
۱. خنیفر، حسین، «کارآفرینی در نظام ارزشی اسلام»، *پرسمان*، ش ۴۶، ۱۳۸۵ ش.
 ۲. مجلسی، محمدباقر، *بحارالانوار*، ترجمه سید ابوالحسن موسوی همدانی، ج ۳، ص ۲۹۳؛ محمدی ری‌شهری، محمد، *میزان الحکمة*، ترجمه حمیدرضا شیخی، ج ۳، ص ۲۹۳.
 ۳. هزارجریبی، جعفر، «کارآفرینی و اخلاق اسلامی»، *فصلنامه علوم اجتماعی*، ش ۴۷، ۱۳۸۹ ش، ص ۳۱-۳۲.

بنیاد کارآفرینی در قرآن و روایات به چه صورت مطرح شده است؟^۱

ریشه خلاقیت، خلق است و خلق در اصل به معنای اندازه گیری و تقدیر می باشد و از آنجا که آفریدن توأم با اندازه گیری است، «خلق» را آفریدن معنا می کنند^۱. راغب می گوید: «خلق به معنای اندازه گیری درست است و در ابداع شیء و ایجاد چیزی از چیز دیگر به کار می رود».

در قرآن کریم در دو مورد واژه خلاق به کار رفته است:

﴿إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ﴾ (حجر / ۸۶)؛ «به درستی که پروردگار تو همان آفریدگار آگاه است».

﴿أَوَلَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ بَلَىٰ وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ﴾؛ (یس / ۸۱)؛ آیا کسی که آسمان ها و زمین را آفریده، قادر نیست که مانند ایشان را بیافریند؟ چرا، او آفریدگار آگاه است».

بر اساس این آیات، «خلاق» از اسامی خداوند تبارک و تعالی است. در حقیقت خداوند اولین خلاق و نوآور جهان خلقت است. خلاقیت او متنوع بوده و زیبایی و نظم شگرفی را در عالم بنا نهاده است. این خلاقیت دائمی و مستمر است: ﴿كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ﴾ (رحمن / ۲۹)؛ «او هر روز در کاری است»^۲.

اسلام در کنار اهمیت بسیاری که برای کار و تلاش قائل است بر ضرورت و اهمیت نوآوری، پیشرفت و بهره گیری از فناوری های نوین در فعالیت ها نیز تأکید می کند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در خصوص نوآوری می فرماید: «خداوند بنده مؤمنی را دوست دارد که خود دارای حرفه و پیشه جدیدی باشد»^۳.

مایه اصلی خلاقیت، علم و دانش است که آن نیز مبتنی بر تفکر و اندیشه می باشد. به عبارت دیگر خلاقیت یکی از جنبه های اصلی تفکر و اندیشیدن به شمار می رود. در

۱. قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، ص ۲۹۲.

۲. دیانی دردشتی، اکرم، «قرآن، خلاقیت و نوآوری»، بینات، ش ۶۶، ۱۳۸۹ش، ص ۴۹.

۳. نهج الفصاحة، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ص ۲۵.

تعریف تفکر چنین بیان کرده‌اند که، تفکر زمانی حاصل می‌شود که امری به یاد فرد آمده باشد یا خیالی که از پیش معلوم نبوده در ذهن او خطور کند و یا اینکه فرد با مسئله و مشکل جدیدی مواجه شود و در صدد حل آن برآید^۱. قرآن کریم در آیات بسیاری، افراد را به تفکر و اندیشیدن و ژرف نگری در امور دعوت کرده است؛ از جمله در سوره سبأ، آیه ۴۶ می‌فرماید: «بگو شما را تنها به یک چیز اندرز می‌دهم، دو نفر دو نفر یا به تنهایی برای خدا قیام کنید، سپس بیندیشید این دوست و هم‌نشین شما [=محمد] هیچ‌گونه جنونی ندارد.» یا در سوره انعام، آیه ۵۰ می‌فرماید: «بگو آیا [اعراض کننده از وحی که] نابینا [ست] و [پیرو وحی که] بینا [ست] یکسان اند؟! پس چرا نمی‌اندیشید؟!» نکته قابل توجه اینکه قرآن در حدود ۲۴ آیه از آیات خود لفظ «أَفَلَا تَعْقِلُونَ» و «لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» را به کار برده است که بیانگر اهمیت و جایگاه تفکر در اسلام می‌باشد^۲. همچنین احادیث فراوانی در خصوص تفکر و اندیشیدن از ائمه بزرگوار نقل شده است؛ از جمله؛ امام حسن عسکری علیه السلام چنین فرمودند: «عبادت کردن به زیادی روزه و نماز نیست، بلکه (حقیقت) عبادت، زیاد در کار خدا اندیشیدن است»^۳. یا از امام صادق علیه السلام منقول است که فرمودند: «یک ساعت اندیشیدن در خیر و صلاح از هزار سال عبادت بهتر است»^۴.

از دیگر واژه‌های که در قرآن و روایات برای توصیف خلاقیت و نوآوری خداوند استفاده شده واژه «مبدع»، «مبتدع» و «بدیع» است^۵. از امام حسین علیه السلام وارد شده است که خداوند «مبدع الاشیاء»، یعنی «نوآر اشیاء» است^۶. یا در خطبه‌ای از امیرالمؤمنین علی علیه السلام نقل شده است: «اوست که نقش بدیع و تازه جهان را بیافرید، و وارث جهانیان

۱. شعبانی، حسن، *مهارت‌های آموزشی و پرورشی*، ص ۶۳.

۲. دیانی دردشتی، اکرم، «قرآن، خلاقیت و نوآوری»، *بینات*، ش ۶۶، ص ۵۳-۵۴.

۳. ابن شعبه جزائی، حسن بن علی، *تحف العقول*، ترجمه پرویز اتابکی، ص ۴۴۸.

۴. مجلسی، محمدباقر، *بحارالانوار*، ترجمه سید ابوالحسن موسوی همدانی، ج ۷۱، ص ۳۲۶.

۵. خواجه بمی، محمدحسین، «نوآوری خداوند در قرآن و حدیث»، *مشکوٰة*، ش ۱۰۱، ۱۳۸۷ش، ص ۱۹.

۶. مجلسی، محمدباقر، *بحارالانوار*، ترجمه سید ابوالحسن موسوی همدانی، ج ۳، ص ۲۲۴.

و معبود آفریدگان و روزی دهنده آنهاست»^۱. در قرآن نیز در آیه ۱۱۷ سوره بقره و آیه ۱۰۱ سوره انعام به بدیع بودن خداوند اشاره شده است: «بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ». انسان نیز به عنوان موجودی که نماینده خداوند در زمین است باید دارای این ویژگی یعنی نوآوری باشد. البته بدیع بودن خداوند از نوعی است که مسبوق به سابقه قبلی نیست؛ یعنی آنچه خلق می‌کند شبیه آن قبلاً خلق نشده است و همین که می‌گوید باش، خلق می‌شود (سوره نحل، آیه ۴۰).

بررسی سؤال سوم پژوهش

سومین سؤال اصلی پژوهش حاضر عبارت بود از اینکه؛ «ویژگی‌های یک کارآفرین در قرآن و روایات شامل کدام مؤلفه‌ها و زمینه‌ها می‌باشد؟»

ویژگی‌های متعددی برای یک کارآفرین در ادبیات کارآفرینی بیان شده است، ولی بی‌گمان قرآن و روایات ائمه نیز در زمینه توجه به کار و کارآفرینی و مقوله‌های مرتبط، منبعی غنی به شمار می‌روند. لذا با توجه به این ویژگی‌ها در ادبیات کارآفرینی به بررسی موارد مشابه و موارد مختص به دین اسلام پرداخته شده است که شامل ویژگی‌هایی همچون عمل صالح همراه با ایمان، ریسک‌پذیری منطقی در عین توکل به خدا، آینده‌نگری و دوراندیشی، صبر و شکیبایی، توفیق طلبی (انگیزه موفقیت)، زمان‌شناسی و فرصت‌شناسی، پشتکار، تلاش و کوشش و مداومت در انجام کارها، غنیمت شمردن فرصت، بلندهمتی، خوداتکایی (اعتماد به نفس) و مسئولیت‌پذیری است.

عمل صالح همراه با ایمان

اولین ویژگی که در روایات و قرآن در خصوص عمل و کار انسان‌ها وجود دارد، همراهی آن با ایمان و اعتقاد قلبی است، چنان که قرآن کریم می‌فرماید: «از مرد وزن، هر کس کارشایسته انجام دهد در حالی که مؤمن باشد، مسلماً او را به زندگی پاک و پاکیزه‌ای

۱. نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، خطبه ۹۰.

زنده می‌داریم». (نحل/ ۹۷). یا در آیه‌ای دیگر چنین آمده است: «پس کسی که برخی از کارهای شایسته را انجام دهد در حالی که مؤمن باشد، نسبت به تلاشش ناسپاسی نخواهد شد، و ما یقیناً [تلاشش را] برای او می‌نویسیم.» (انبیاء/ ۹۴).

خطرپذیری منطقی در عین توکل به خدا

خطرپذیری در ادبیات کارآفرینی به عنوان اولین مشخصه یک کارآفرین معرفی شده است. کارآفرینی از لحاظ تاریخی با ریسک‌پذیری در ارتباط بوده است.^۱ اسلام به ریسک‌پذیری توجه بسیار کرده، انسان را از ترس و زلزل نهدی و به پذیرش ریسک منطقی در کار و زندگی تشویق می‌کند. امام علی علیه السلام در این خصوص می‌فرماید: «اگر از چیزی واهمه داشتی توقف نکن و آن را انجام ده.» البته اسلام از ترس منطقی به عنوان یک عامل جلوگیری کننده از شکست‌های احتمالی به نیکی یاد می‌کند و شجاعت را پیش‌بینی خطرات جدی در امور و شناخت راه‌های مقابله با آنها می‌داند، تا احتمالات نسنجیده و نامعقول و احتمالاتی که همیشه و در همه حال وجود دارند سد راه نشوند.^۲ در آیات بسیاری نیز سفارش شده است که انسان باید ضمن داشتن قوه ریسک‌پذیری، از توکل و اعتماد به خدا نیز غافل نباشد؛ از جمله: «و چون تصمیم گرفتی بر خدا توکل کن؛ زیرا خدا توکل‌کنندگان را دوست دارد.» (آل عمران / ۱۵۹).

آینده‌نگری و دوراندیشی

اقدام به کارها بدون آمادگی - اگرچه اجمالی - چه بسا مایه پشیمانی و افسوس فراوان

1. Thomas, A.S, AND Mueller, S.L. «A case for comparative entrepreneurship: assessing the relevance of culture», **Journal of International Business studies**, Vol. 31. No. 2, 2000, p 292.

۲. مکارم شیرازی، ناصر، *اخلاق در قرآن*، ج ۲، ص ۲۴۴-۲۴۵.

گردد. حضرت امیرالمؤمنین علی علیه السلام درباره دوراندیشی و تفکر در کارها می فرماید: «دوراندیشی و اندیشه پیش از هرکاری تو را از پشیمانی و حسرت بازمی دارد.»^۱ همچنین می فرماید: «اساس تصمیم گیری، دوراندیشی است.»^۲

صبر و شکیبایی

بدیهی است که از جمله ویژگی هایی که یک کارآفرین موفق باید داشته باشد صبر و پایداری است؛ چرا که ممکن است تلاش ها و کارهایش دیر به نتیجه برسد یا چه بسا در این راه دچار سختی ها و مشکلات فراوانی شود. خداوند در این باره چنین نوید داده است: «پس بی تردید با دشواری آسانی است. مسلماً با دشواری آسانی است» (انشراح/ ۶-۵).

توفیق طلبی (انگیزه موفقیت)

مهم ترین تعریفی که از نیاز توفیق طلبی شده عبارت است از انگیزه ای که شخص را به فعالیت و انجام دادن کامل یک کار وادار می کند و او بدین وسیله می خواهد در دیگران اثر بگذارد.^۳

در روایات اسلامی رضایت به وضعیت فعلی مصیبت معرفی شده است. پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله می فرماید: «به مقام رضایت و خشنودی، که مقام ارزشمندی در سیر و سلوک عرفانی انسان هاست، نمی رسد کسی که به کار اندک خود رضایت دهد.»^۴

۱. مجلسی، محمدباقر، *بحارالانوار*، ترجمه سید ابوالحسن موسوی همدانی، ج ۶۸، ص ۳۳۸.

۲. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، *غررالحکم و درر الکلم*، ترجمه محمد علی انصاری قمی، ج ۲، ص ۲۴۹.

۳. شعاری نژاد، علی اکبر، *فرهنگ علوم رفتاری*، ص ۱۱۹-۱۲۰.

۴. مجلسی، محمدباقر، *بحارالانوار*، ترجمه سید ابوالحسن موسوی همدانی، ص ۳۷۳؛ محمدی ری شهری، محمد، *میزان الحکمه*، ترجمه حمید رضا شیخی، ص ۴۷۵.

مشخص است که توفیق طلبی باید همراه با تلاش و کوشش باشد، به طوری که در حدیث گران بهایی از امام رضا علیه السلام منقول است که فرمودند: «کسی که از خداوند توفیق بخواهد ولی نکوشد، خودش را مسخره کرده است»^۱.

زمان شناسی و فرصت شناسی

در قرآن به قدری به وقت احترام شده که گویی در اوج ارزش‌ها و مادر فضایل است، تا آنجا که خداوند به آن سوگند یاد نموده، می‌فرماید: «والعصر؛ سوگند به وقت» (عصر/۱). قرآن قدردانی از وقت را از ارکان اصلی ایمان، و وسیله نجات و پیروزی قرار داده است: «... آیا شما را چندان عمر ندادیم که هر کس می‌خواست در آن مقدار عمر متذکر شود، متذکر می‌شد» (فاطر/۳۷).

زمان شناسی در کار، بسیار مهم است و چه بسا کارهایی که به خاطر انتخاب زمان نامناسب، با شکست مواجه شده اند^۲. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «کسب و کار، در گرو زمان و فصل مناسب خویش است»^۳.

پشتکار، تلاش و کوشش و مداومت در انجام کارها

قرآن کریم در آیات ۳۹ و ۴۰ سوره نجم در خصوص سعی و تلاش می‌فرماید: «برای آدمی جز آنچه به سعی خود انجام داده نخواهد بود* و البته انسان پاداش عمل خود را به زودی خواهد دید.» سپس در آیه‌ای دیگر سفارش می‌کند که انسان باید ضمن تلاش و کوشش، در این راه سستی و رخوت از خود نشان ندهد: «پس همان گونه که فرمان یافته‌ای، پایداری کن» (هود/۱۱۲)، چرا که ممکن است مسیر رسیدن به مقصود و هدف همراه با سختی‌ها و دشواری‌های بسیاری باشد: «همانا ما انسان را در رنج و زحمت

۱. مجلسی، محمدباقر، *بهار الانوار*، ترجمه سید ابوالحسن موسوی همدانی، ص ۳۵۶.

۲. خنیفر، حسین، «کارآفرینی در نظام ارزشی اسلام»، *پرسمان*، ش ۴۶، ص ۱۰.

۳. مجلسی، محمدباقر، *بهار الانوار*، ترجمه سید ابوالحسن موسوی همدانی، ج ۷۷، ص ۱۶۵.

آفریدیم» (بلد/ ۴).

پیامبر خدا ﷺ می فرماید: «محبوب ترین کارها در پیشگاه خدا مداوم ترین آنهاست، گرچه اندک باشد»^۱.

از امام صادق علیه السلام نقل شده که فرمودند: «کار مداوم اندک، اما توأم با یقین، نزد خداوند برتر از کار بسیار است که همراه یقین نباشد»^۲.

غنیمت شمردن فرصت

امام صادق علیه السلام دریانی فرمودند: «هرکس که فرصت را به امید فردایی بهتر از دست دهد زمانه فرصت را از او بریاید؛ چرا که فرصت ربودن، رسم روزگار است و از دست دادن آن، راه و روش ایام می باشد»^۳. امام علی علیه السلام ضمن یادآوری ارزش و اهمیت فرصت ها، پیروان خود را به بهره گیری هرچه بهتر از این فرصت های زودگذر تشویق کرده، می فرماید: «فرصت ها همچون عبور ابرها می گذرد، بنابراین فرصت های نیک را غنیمت بشمارید»^۴.

بلند همتی

آیات بسیاری از قرآن از همت بلند و عزم و استقامت انسانی سخن به میان آورده و در گزارش هایی از امت ها و جوامع پیشین نشان داده است که هرکس نتیجه همت و کار خویش را می بیند و روزی همت و کار خویش را می خورد. امام علی علیه السلام در خصوص بلند همتی می فرماید: «قدر و اندازه مرد به قدر همت اوست»^۵ و نیز می فرماید: «هرکه توان

۱. محمدی ری شهری، محمد، *میزان الحکمه*، ترجمه حمیدرضا شیخی، ج ۳، ص ۳۱۶.

۲. همان جا.

۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، *تحف العقول*، ترجمه پرویز اتابکی، ص ۳۶۰.

۴. *نهج البلاغه*، ترجمه محمد دشتی، حکمت ۲۰.

۵. محمدی ری شهری، محمد، *میزان الحکمه*، ترجمه حمید رضا شیخی، ج ۳، ص ۲۹۳.

خود را برای رسیدن به هدف خود به کارگیرد به تمام خواسته‌هایش خواهد رسید»^۱.

خوداتکایی (اعتماد به نفس)

یکی از آموزه‌های اساسی دین تقویت روحیه خوداتکایی در میان افراد و جامعه مسلمانان است. در ادبیات دینی فحوی و لبّ این آموزه ارزشمند را در بُعد فردی و اجتماعی تحت مفاهیمی چون توکل بر خدا، صبر، استقامت، رجا، کرامت، عزت، عزم، اراده و... و یا در تعالیم سلبی دین مانند: گریز از ذلت و خواری، دنائت و پستی، رکون به ظالم، ولایت‌پذیری فاسقان، فاجران، کافران و... می‌توان یافت؛ چنان که در قرآن می‌فرماید: «ای اهل ایمان! کافران را به جای مؤمنان، سرپرست و یار خود مگیرید» (نساء/۱۴۴).

مسئولیت‌پذیری

نظام حقوقی اسلام نظامی تکلیف‌گراست و اصولاً دین‌داری بدون مسئولیت‌پذیری و تعهد معنایی ندارد^۲. خداوند در قرآن می‌فرماید: «هیچ گناهکاری بارگناه دیگری را بر دوش نمی‌کشد» (انعام/۱۶۴). خداوند در این آیه ما را به این معنا رهنمون می‌شود که بار سنگین مسئولیت را احدی جز خود انسان بر دوش نمی‌کشد و در روز ستاخیز هر کس مسئول پاسخ‌گویی به اعمال خویش است و ابعاد این پاسخ‌گویی به قدری وسیع است که حتی اعضا و جوارح انسان را نیز در بر می‌گیرد: «از آنچه نمی‌دانی پیروی نکن؛ چرا که گوش و چشم و دل‌ها همه مسئول اند» (اسراء/۳۶).

۱. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، *غرر الحکم و دُرر الکلم*، ترجمه محمد علی انصاری قمی، ج ۲، ص ۴۴۴.

۲. آذر مهر، فاطمه، «وظیفه‌شناسی و مسئولیت‌پذیری در قرآن و سنت»، برگرفته از: *سایت دانشنامه موضوعی قرآن*، به نشانی: <http://maarefquran.org>

بررسی سؤال چهارم پژوهش

چهارمین سؤال اصلی پژوهش حاضر عبارت بود از اینکه؛ «انواع مصادیق کارآفرینی اجتماعی مطرح در قرآن و روایات کدام است؟»

انسان موجودی اجتماعی است که حتی امروز هم با وجود تنوع مجموعه‌های اکولوژی و گوناگونی حرکت در پیشرفت فنی و تحول در ساخت اجتماعی و سطح اقتصادی جوامع در زندگی به کار می‌پردازد. در حقیقت کار، وجه اشتراک و شرط لازم زندگی انسان در جامعه است^۱. شواهد بسیاری در آموزه‌های اسلامی مبنی بر اهمیت و تشویق کارآفرینی در جامعه وجود دارد. در این میان، آیات و روایات متعددی، سعی در تشویق و ترویج ویژگی‌های یک کارآفرین در بین اعضای جامعه می‌کنند و بر این اساس، تفکرات دینی یک فرد می‌تواند در گسترش روحیه کارآفرینی وی بسیار تأثیرگذار باشد^۲. اگرچه کارآفرینان، ارزش‌ها و باورهایی متمایز از افراد جامعه دارند، ولی فرهنگ کارآفرینی متأثر از فرهنگ حاکم بر جامعه است. در واقع هرچه ارزش‌ها و عقاید موجود در جامعه، افراد جامعه را به کار، تولید مداوم، فکر، اندیشه خلاق، یادگیری و کسب دانش سوق دهد؛ در آن جامعه، فرهنگ کارآفرینی اشاعه یافته و درون افراد نهادینه می‌شود و یا به عبارتی افراد بیشتری دست به خلاقیت، نوآوری و کارآفرینی می‌زنند و افراد کارآفرین بیشتری موفق می‌شوند که ایده‌های نوین خود را در جامعه محقق سازند^۳.

کارآفرینی اجتماعی شامل برنامه‌های نوآورانه برای کمک به بهبود معیشت کسانی است که فاقد کسب و کار و توان مالی هستند و یا در استفاده از فرصت‌های خدمات اجتماعی با محدودیت مواجه‌اند. کارآفرینی اجتماعی، همان نوآوری برای مشکلات و

۱. توسلی، غلام‌عباس، *جامعه‌شناسی کار و شغل*، ص ۸.

۲. سبحانی، حسن، میثم احقاقی و اسماعیل نادری، «کارآفرینی از منظر ادیان توحیدی با تأکید بر نظام اقتصادی اسلام»، *فصلنامه توسعه کارآفرینی*، سال پنجم، جلد چهارم، ص ۱۷۹.

۳. هزارجریبی، جعفر، «کارآفرینی و اخلاق اسلامی»، *فصلنامه علوم اجتماعی*، ش ۴۷، ص ۳۰.

مسائل اجتماعی است: «هرکس وساطت پسندیده‌ای کند، [تا کار خیری چون جهاد، احسان به مردم و حلّ مشکلات جامعه انجام گیرد] بهره‌ای از آن برای او خواهد بود» (نساء/ ۸۵).

کارآفرینان اجتماعی به دنبال شناسایی و رفع نیازهای اجتماعی جامعه هستند و در این مسیر پرفراز و نشیب از اعتبار اجتماعی و جان و مال خود مایه می‌گذارند: «کیست که برای جلب خشنودی خدا [به نیازمندان] وامی نیکو بدهد» (حدید/ ۱۱).

ارزش‌ها و نمادهای دینی رایج در فرهنگ اسلامی از قبیل صدقه، زکات، توجّه به فقرا و محرومان، نذر، ایثار، احسان و محبت با بندگان، نوع دوستی، تعاون (مأئده/ ۲) و مشارکت جمعی و وقف اموال و دارایی برای اهداف خیریه (مانند «الْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ» (کهف/ ۴۶)) بیانگر قابلیت‌های وسیع کارآفرینی اجتماعی در اسلام است. آیه‌های قرآن و احادیث متعدد، مسلمانان را به خاطر اقدامات بشردوستانه و نیکوکارانه به پاداش‌های بهشت برین و قرب الهی مژده می‌دهند؛ مثلاً در آیه ۱۱۴ سوره نساء چنین بیان شده است: «... جز کسی که [از طریق رازگویی] به صدقه، یا کار نیک، یا اصلاح در میان مردم فرمان دهد؛ و هر که برای طلب خشنودی خدا چنین کند، پس پاداش بزرگی به او خواهیم داد». به علاوه، مسلمانان اقدامات نیکوکارانه از قبیل صدقه، کمک کردن به نیازمندان و وقف را نوعی تعهد اخلاقی و دینی می‌دانند و با طیب خاطر در راستای جلب رضایت خداوند و رفع خواسته‌های نیازمندان تلاش می‌کنند. دین اسلام، پرچمدار معنویت، صلح، رفاه، نوع دوستی، خیرخواهی و رفاه اجتماعی است. عدالت اجتماعی در اسلام مبتنی بر آموزه‌های قرآنی و سیره نبوی برای نکتہ صحّه می‌گذارد که «فقرا و نیازمندان، در ثروت و دارایی اغنیا حقوق و سهمی معین دارند» (ذاریات / ۱۹).

نتیجه‌گیری

کار و تلاش اقتصادی علاوه بر نقش مثبت در تعالی شخصیت انسان و کسب درآمد،

توسعه و پیشرفت جامعه را در پی دارد. در بینش و تفکر اسلامی، کار خلاق و مولد، منشأ کسب مال و درآمد و کلید استفاده از منابع طبیعی و خدادادی است. کار و تلاش در نگرش دینی برای تأمین نیازهای فردی و اجتماعی ضرورتی اجتناب ناپذیر است که تمامی لحظات زندگی را در بر می‌گیرد. از این رو، در آموزه‌های دینی از آن به عنوان وظیفه و تکلیف یاد شده است. اسلام همواره بشر را متوجه این نکته می‌کند که هر چه هست عمل است. سرنوشت انسان را عمل او تشکیل می‌دهد. قرآن کریم درباره عمل بسیار تأکید دارد، و به تعبیر رسا و زیبایی در این خصوص می‌فرماید: «برای بشر جز آنچه کوشش کرده است هیچ چیز وجود ندارد»؛ یعنی سعادت بشر در گرو عمل اوست. اسلام در کنار اهمیت بسیاری که برای کار و تلاش قائل است بر ضرورت و اهمیت نوآوری، پیشرفت و بهره‌گیری از فناوری‌های نوین در فعالیت‌ها نیز تأکید می‌کند که لازمه این توجه به نوآوری، داشتن قوه خلاقیت است و خلاقیت طبق نظر قرآن حاصل نمی‌شود جز با تفکر و اندیشه؛ لذا برای اینکه افراد یک جامعه کارآفرین شوند باید قوه تفکر و خلاقیت در آنان پرورش یابد.

از نظر اسلام، کارآفرین فرد تلاشگری است که با تکیه به نفس و توکل به خداوند بتواند از حداکثر توانایی‌های جسمی، مادی و تخصصی خود از راه حلال در جهت تأمین منافع خود و منافع جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند استفاده نماید. کارآفرینی اجتماعی در اسلام، نوآوری در ارائه راه حل برای مشکلات و مسائل اجتماعی است و کارآفرینان باید بتوانند ضمن رفع مشکلات فردی، مشکلات اجتماعی مرتبط با اشتغال را نیز حل نمایند که ارزش‌هایی همچون صدقه، زکات، تعاون و مشارکت جمعی و وقف اموال و دارایی نمونه‌هایی از این تلاش‌ها محسوب می‌شود. بنابراین با توجه به آنچه گفته شد، می‌توان چنین پیشنهاد داد که در فرهنگ کارآفرینی در نظام اسلامی باید تلاش کرد تا ضمن بهره‌گیری از ادبیات رایج موجود در حوزه کار و کارآفرینی، از منابع غنی مرتبط با آموزه‌های

دینی و روایی مرتبط با کار و کارآفرینی نیز استفاده کرد که مقاله حاضر می‌تواند نمونه‌ای از این امر باشد.

منابع

۱. *قرآن کریم*، ترجمه ناصر مکارم شیرازی، تابان، قم، چاپ چهارم، ۱۳۹۰ ش.
۲. *نهج البلاغه*، ترجمه محمد دشتی، شریعت، قم، چاپ دوم، ۱۳۸۴ ش.
۳. *نهج الفصاحه*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، سازمان انتشارات جاویدان، قم، چاپ دوم، ۱۳۶۲ ش.
۴. آذر مهر، فاطمه، «وظیفه‌شناسی و مسئولیت‌پذیری در قرآن و سنت»، برگرفته از: سایت *دانشنامه موضوعی قرآن*، به نشانی: <http://maarefquran.org>
۵. ابن فارس، احمد بن حسن، *معجم مقانیس اللغة*، مرکز النشر، مکتب الاعلام الاسلامی، دارالکتب العلمیة، ۱۴۰۴ ق.
۶. ابن شعبه حزان، حسن بن علی، *تحف العقول*، ترجمه پرویز اتابکی با عنوان *ره آورد خرد*، تهران، ۱۳۷۶.
۷. بلوردی، طیبه، زهیر مصطفی، بلوردی، «جلوه کار شایسته در آیات قرآن کریم»، *نشریه کوثر*، شماره ۳۶، ۱۳۸۹ ش.
۸. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، *غررالحکم و دررالکلم*، ترجمه محمدعلی انصاری، قمی، دارالکتاب، قم، بی تا.
۹. توسلی، غلام عباس، *جامعه‌شناسی کار و شغل*، سمت، تهران، ۱۳۷۵ ش.
۱۰. جعفری، محمد تقی، *ترجمه و تفسیر نهج البلاغه*، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، چاپ هفتم، ۱۳۷۶ ش.
۱۱. حرّ عاملی، محمد بن حسن، *وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة*، مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، قم، چاپ دوم، ۱۴۱۴ ق.
۱۲. خنیفر، حسین، «کارآفرینی در نظام ارزشی اسلام»، *پرسمان*، ش ۴۶، ۱۳۸۵ ش.
۱۳. خواجه بمی، محمد حسین، «نوآوری خداوند در قرآن و حدیث»، *مشکوّه*، ش ۱۰۱، ۱۳۸۷ ش.
۱۴. دیانی دردشتی، اکرم، «قرآن، خلاقیت و نوآوری»، *بینات*، ش ۶۶، ۱۳۸۹ ش.
۱۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *مفردات الفاظ قرآن*، ترجمه حسین خداپرست، دفتر نشر نوید اسلام، قم، ۱۳۸۷ ش.
۱۶. سبحانی، حسن، میثم احقاقی و اسماعیل نادری، «کارآفرینی از منظر ادیان توحیدی با تأکید بر نظام اقتصادی اسلام، *توسعه کارآفرینی*، سال پنجم، جلد چهارم، ۱۳۹۱ ش.

۱۷. شعاری نژاد، علی اکبر، *فرهنگ علوم رفتاری*، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۴ ش.
۱۸. شعبانی، حسن، *مهارت های آموزشی و پرورشی*، سمت، تهران، چاپ نوزدهم، ۱۳۸۳ ش.
۱۹. فلاح، محمد هادی، *کار و تلاش از نگاه اندیشمندان اسلامی*، مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما، تهران، ۱۳۸۹ ش.
۲۰. قرشی، سید علی اکبر، *قاموس قرآن*، دارالکتب اسلامی، تهران، چاپ دهم، ۱۳۷۴ ش.
۲۱. قمی، شیخ عباس، *سفینه البحار*، انتشارات فراهانی، تهران، ۱۳۶۳ ش.
۲۲. مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار*، ترجمه سید ابوالحسن موسوی همدانی، انتشارات کتابخانه مسجد ولی عصر علیه السلام، قم، ۱۳۶۴ ش.
۲۳. محمد بیگی، شاهرخ، «سیمای کار شایسته در گستره آیات الهی»، *پیام جاویدان*، ش ۶، ۱۳۸۴ ش.
۲۴. محمدی ری شهری، محمد، *میزان الحکمه*، ترجمه حمید رضا شیخی، انتشارات دارالحدیث، قم، چاپ چهارم، ۱۳۸۴ ش.
۲۵. مکارم شیرازی، ناصر، *اخلاق در قرآن*، انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام، ۱۳۸۴ ش.
۲۶. مهارتی، یعقوب و محمد حسن رستمی، «ویژگی های شخصیتی کارآفرینان در آیین قرآن و کلام معصومان علیهم السلام»، *همایش علمی پژوهشی کار و کارآفرینی در فرهنگ رضوی*، مشهد مقدس، ۱۳۹۰ ش.
۲۷. نوری، میرزا حسین، *مستدرک الوسائل*، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم، ۱۴۰۸ ق.
۲۸. نادعلی، فاطمه، «تشویق به کار و تلاش از منظر قرآن و روایات»، *فصلنامه قرآنی*، ش ۴۱، ۱۳۹۱ ش.
۲۹. هاشمی زنور، سیده ساناز، «قرآن کریم و تربیت انسان خلاق: خلاقیت و نوآوری از دیدگاه قرآن و احادیث»، *کوثر*، ش ۲۹، ۱۳۸۷ ش.
۳۰. هزارجریبی، جعفر، «کارآفرینی و اخلاق اسلامی»، *فصلنامه علوم اجتماعی*، ش ۴۷، ۱۳۸۹ ش.
31. -Thomas, A.S, AND Mueller, «S.L, A case for comparative entrepreneurship: assessing the relevance of culture», *Journal of International Business studies*, Vol. 31. No. 2, 2000.